

Hoa Thạch Thảo

L'Adieu (Guillaume Apollinaire) và Mùa Thu Chết

Sóng Việt Đàm Giang

Mở đầu

Một trong những bản nhạc nói về mùa thu hay diễn tả mùa thu nổi tiếng ở Việt Nam vào thập niên 70 phải kể đến bài nhạc Mùa Thu Chết của Nhạc sĩ Phạm Duy. Lời viết trong bản nhạc phỏng theo một bài thơ ngoại quốc. Trong bản nhạc, ngay câu đầu tiên có nói đến hoa thạch thảo: “*Ta ngắt đi một cụm hoa thạch thảo*”. Hoa thạch thảo cũng được nói đến trong rất nhiều bài thơ văn hay nhạc khác từ trong nước đến hải ngoại. Vậy hoa thạch thảo ở Việt Nam và hoa thạch thảo trong bài thơ L'Adieu của nhà thơ Pháp gốc Ba Lan Guillaume Apollinaire, mà nhạc sĩ Phạm Duy đã phổ nhạc cũng như trong bài thơ dịch của nhà thơ Bùi Giáng khác nhau, có tên Latin ra sao và thuộc họ hay gia đình nào?

Bài viết ngắn này phân biệt hai loại hoa mang tên thạch thảo, một loại mang tên nguyên thủy ở miền Bắc Việt Nam và hoa thạch thảo có xuất xứ ở Âu châu. Những bàn luận về lý do và tình tiết làm sao bài thơ được ra đời cũng được thu thập và ghi nhận ở đây.

Hoa thạch thảo ở Việt Nam

Hoa Thạch thảo (*Aster amellus L*) thuộc họ Cúc (*Asteraceae*). Tại Việt Nam, người miền Nam hay gọi là Cúc Sao, Cúc Cánh mối, người Bắc gọi là Thạch thảo. Thạch thảo hay mọc thành bụi, nhiều bông với cánh đơn xoè rộng ra. Hoa Thạch thảo có ba màu chính: tím, hồng, trắng. Thạch thảo ngày nay được lai tạo thêm thành loại hoa cánh kép. Hoa Thạch thảo cánh mối cũng như các loại hoa cúc thường nở vào mùa Thu, khi mà đa số các loại hoa khác đã tàn.

Như vậy, hoa Thạch Thảo (hay cúc Sao, cúc Nhật, cúc Cánh Mối) là 1 tên Việt của loài *Aster amellus L.* thuộc họ Cúc (*Asteraceae*), tên Anh ngữ là Aster và Pháp là Astère. Nhóm Cúc (cả trồng làm hoa hay mọc hoang) thường được gọi chung là *Chrysanthemum/Aster*, trong đó các loài mọc hoang thường có 1 chùm lông ở cuối mỗi hạt (khi trái chín) và phát tán nhờ gió (nên mọc hoang, rải rác vào mùa xuân khi có nắng ấm ở Âu châu, hoa chỉ sống trong vài tháng!). Các loài cúc trồng thì không phát tán tự nhiên được

vì hạt không có lông như Vạn Thọ (marigold), cúc Giấy (zinnia). Có loại được trồng từ hạt, có loại trồng bằng củ; cúc Thạch Thảo (cúc sao/Aster), và nói chung loại nhiều loại cúc thường trồng từ cây con nhảy chồi (do mọc thành bụi, hoa thường bất thụ). (Tài liệu tổng hợp từ internet).

Hoa Thạch thảo hay hoa Cúc Cánh môi ở Việt Nam (Hình từ internet)

Hoa Thạch Thảo ở Âu Châu

Hoa Thạch thảo Âu châu là thuộc cây Bruyère (tiếng Pháp) hay Heather (tiếng Anh) còn gọi là Common Ling hay Briar.

Từ điển Sinh Học Anh Việt và Việt Anh, nhà xuất bản Khoa học và Kỹ thuật dịch heather là cây thạch nam. Erica. Trung hoa gọi là Hồng phương bách hay thạch nam. Từ điển phổ thông Pháp Việt gọi là cây thạch thảo.

Phân loại

Tất cả các loại thạch thảo đều trong gia đình *Ericaceae*, có một loại hoa thạch thảo duy nhất thuộc giống *Calluna*, ngoài ra là loại *Erica*. Dưới đây là một số giống *Erica* khác nhau trong hàng vài trăm loại khác nhau trên thế giới.

Loại *Calluna vulgaris* là loại thạch thảo thật sự (true heather), loại cây nhỏ, có hoa nhỏ hình chuông màu tím, hay hồng nhạt.

Loại *Erica* gồm nhiều giống khác nhau từ giống cây nhỏ mọc từng bụi nhỏ hoặc có thể là cây lớn.

- *Erica arborea*, treeheath, briar, brier: cây nhỏ ở vùng Địa Trung Hải có chùm hoa trắng hình chùy, thơm và có rễ cứng như gỗ được dùng để làm ống điều hút.
- Giống *Erica carnea*, spring heather, winter heather, là loại cây hoa nhỏ mùa đông hay mùa xuân, ở Âu châu có hoa hình chuông màu đỏ hay hồng.
- Giống *E. cinerea*: loại thạch thảo có lá nhỏ, hoa hình chuông màu đỏ tím
- Giống *E. tetralix*, bellheather, cross-leaved heath là loại cây nhỏ lùn có hoa màu hồng
- Giống *E. vagans* hay còn gọi là Cornish heath là loại thạch thảo mọc cả bụi có hoa màu hồng hay trắng thường thấy ở cánh đồng hoang tại Cornish và đông nam Âu châu.
- Giống *E. lusitanica* hay Portugese heath, Spanish heath mọc rậm rạp ở vùng bán đảo Iberia, có hoa trắng hồng.
- Giống *E. perspicua* hay Prince of Wales heath mọc rất nhiều ở Anh quốc và Nam Phi châu, có hoa màu trắng. Hoa dài và trông tựa như chùm lông của huy hiệu trên Coat of Arms của Hoàng tử xứ Wales- Anh Quốc, nên mang tên Prince-of-Wales heath

- *Erica mammosa* là loại Erica có nhiều màu nhất từ màu trắng, tím, cam đến màu đỏ. Hoa chuông đặc biệt dài hơn các loại Erica khác (1)

Calluna vulgaris

Erica arborea

Erica carnea

Erica cinerea

Erica tetralix

Erica lusitanica

Erica perspicua

Erica mammosa

Nếu nói về ý nghĩa của màu hoa thạch thảo thì thạch thảo trắng tượng trưng cho sự che chở, cho sự mong mỏi. Thạch thảo màu hồng tượng trưng cho may mắn, và màu xanh lạt lavender tượng trưng cho cô đơn, sự hâm mộ thán phục. (2)

Bài thơ L'Adieu

Bài thơ nguyên tác của Guillaume Apollinaire (1880-1918) như sau.

L'Adieu
J'ai cueilli ce brin de bruyère
L'automne est morte souviens-t'en
Nous ne nous verrons plus sur terre
Odeur du temps brin de bruyère
Et souviens-toi que je t'attends

Bản dịch của Bùi Giáng

Bài thơ năm câu trên đây đã được nhà thơ Bùi Giáng dịch như sau.

Lời vĩnh biệt

(1)

Ta đã hái nhành lá cây thạch thảo
Em nhớ cho, mùa thu đã chết rồi
Chúng ta sẽ không tao phùng được nữa
Mộng trùng lai không có ở trên đời
Hương thời gian mùi thạch thảo bốc hơi
Và nhớ nhé ta đợi chờ em đó...

Nhưng Bùi Giáng không phải chỉ dịch một lần. Nhà thơ Bùi Giáng đã khai triển và tiếp tục viết sang bài thứ hai.

(2)

Đã hái nhành kia một buổi nào
Ngậm ngùi thạch thảo chết từ bao
Thu còn sống sót đâu chẳng nữa
Người sẽ xa nhau suốt điệu chào
Anh nhớ em quên và em cũng
Quên rồi khoảnh khắc rộng xuân xanh
Thời gian đất nhạt mờ năm tháng
Tuế nguyệt hoa đà nhị hoán tam.

Và tiếp tục dịch thoát ý sang bài thứ ba.

(3)

Mùa thu chiết liễu nhớ chẳng em?
Đã chết xuân xanh suốt bóng thềm
Đất lạnh qui hồi thôi hết dịp
Chờ nhau trong Vĩnh Viễn Nguôi Quên
Thấp thoáng thiêu quang mỏng mảnh dường
Nhành hoang thạch thảo ngậm mùi vương
Chờ nhau chín kiếp tam sinh tại
Thạch thượng khuê đầu nguyệt diều mang.

...

Bùi Giáng (1925-1998) dịch

("Đi vào cõi thơ". Bùi Giáng, trang 80-82, nhà xuất bản Ca Dao, Sài Gòn, Việt Nam.1969)

**

Và dưới đây là:

Mùa Thu Chết

Mùa thu chết là tên một bài hát của Phạm Duy sáng tác năm 1965, phỏng từ bài thơ tiếng Pháp *L'Adieu* của Guillaume Apollinaire. Bài này rất nổi tiếng trong thập niên 70 tại Sài Gòn, và gắn liền với tên tuổi ca sĩ Julie (Quang). (3)

"Ta ngắt đi một cụm hoa thạch thảo
Em nhớ cho: Mùa Thu đã chết rồi!
Mùa Thu đã chết, em nhớ cho
Mùa Thu đã chết, em nhớ cho
Mùa Thu đã chết, đã chết rồi. Em nhớ cho!
Em nhớ cho,
Đôi chúng ta sẽ chẳng còn nhìn nhau nữa!
Trên cõi đời này, trên cõi đời này
Từ nay mãi mãi không thấy nhau
Từ nay mãi mãi không thấy nhau..."

Ta ngắt đi một cụm hoa thạch thảo
Em nhớ cho: Mùa Thu đã chết rồi!
Ôi ngát hương thời gian mùi thạch thảo
Em nhớ cho rằng ta vẫn chờ em.
Vẫn chờ em, vẫn chờ em
Vẫn chờ....
Vẫn chờ... đợi em!"

Mùa Thu Chết (Phạm Duy)

Guillaume Apollinaire (28 August 1880-09 November 1918)

Vài hàng tiểu sử Apollinaire

Guillaume Apollinaire: tên thật **Wilhelm Albert Vladimir Apollinaris Kostrowitzki**, nhà thơ Pháp gốc Ba Lan, sinh ở Roma, Italy.

Năm 1887 Wilhelm Kostrowitzky cùng gia đình mẹ chuyển về Monaco và học ở Monaco, Cannes. Từ năm 1899 chuyển về sống ở Paris, làm thơ, viết báo với bút hiệu Guillaume Apollinaire, ông cộng tác với một số tờ báo như *La Revue blanche*, *La Plume* và *Le Mercure de France*. Năm 1903, ông lập ra các tờ tạp chí của chính mình *Le Festin d'Esopo* (November 1903-August 1904) và *La Revue immoraliste* (1905).

Năm 1912 ông cùng bạn bè thành lập tạp chí "*Les soirées de Paris*" và làm chủ bút từ năm 1913. Cũng trong năm này in bài thơ nổi tiếng nhất của ông: *Le Pont Mirabeau* và trường ca *Zone*. Năm 1913 ông phát hành tập thơ *Alcools* (Rượu), và năm 1914 có xuất bản

một số bài thơ viết theo kiểu tạo hình. Apollinaire mất ngày 9 tháng 11, năm 1918 tại Paris, Pháp (4). Mộ ông chôn ở nghĩa trang Père Lachaise ở Paris. (5)

Bàn luận về bài thơ L'Adieu

Apollinaire làm bài thơ *L'Adieu* làm sau khi đi thăm mộ con gái của Victor Hugo vào ngày 16 September 1913.

Arnaud Laster, Giáo sư văn chương tại trường Sorbonne (University of Paris III), trong một bài viết đã đặt câu hỏi: “Có phải Apollinaire đã viết bài *L'Adieu* này để tưởng nhớ Victor Hugo sau khi đi thăm mộ người con gái của Hugo tên là Léopoldine đã chết đuối cùng chồng ở biển tại tỉnh Villequier vào năm 1843?”. Bài này có thể có liên hệ với bài *Demain, dès l'aube* và là nguồn cảm xúc để Apollinaire sáng tác bài *L'Adieu* chăng? (6)

Trước khi tìm hiểu, cần phải nhắc đến bài thơ *Demain dès l'aube* của Victor Hugo

Bài *Demain, dès l'aube* là bài thơ Victor Hugo (1802-1885) đã làm vào năm 1847 (đề ngày 03 September 1847) đề tặng con gái đúng 4 năm sau ngày Léopoldine chết (04 September 1843). Sự mất mát lớn lao này đã làm Hugo đau khổ suốt một thời gian dài và ông đã không in thêm tập thơ nào nữa trong mười năm sau cái chết của Léopoldine.

Demain, dès l'aube...

Demain, dès l'aube, à l'heure où blanchit la campagne,
Je partirai. Vois-tu, je sais que tu m'attends.
J'irai par la forêt, j'irai par la montagne.
Je ne puis demeurer loin de toi plus longtemps.

Je marcherai les yeux fixés sur mes pensées,
Sans rien voir au dehors, sans entendre aucun bruit,
Seul, inconnu, le dos courbé, les mains croisées,
Triste, et le jour pour moi sera comme la nuit.

Je ne regarderai ni l'or du soir qui tombe,
Ni les voiles au loin descendant vers Harfleur,
Et quand j'arriverai, je mettrai sur ta tombe
Un bouquet de houx vert et de bruyère en fleur.

Victor Hugo

03 September 1847

(*Les Contemplations*- cuốn IV.1856)

Ngày Mai, Từ Rạng Đông

Ngày mai, từ rạng đông lúc trời đồng quê bắt đầu sáng
Cha sẽ đi, Con thấy không cha biết con đang chờ cha
Cha sẽ vượt qua rừng, cha sẽ vượt qua núi.
Cha không thể nào xa cách con lâu dài hơn được nữa

Cha sẽ đi, đôi mắt chăm chú vào suy nghĩ của cha
Chẳng hề màng nhìn chung quanh, không màng nghe một tiếng động
Một mình, không ai biết, lưng còng, hai bàn tay đan nhau

Sầu buồn, và ngày đối với cha cũng tựa như đêm thoi.

Cha sẽ không màng nhìn chiều vàng đang đổ xuống,
Hay những cánh buồm xa đặng phía cảng Harfleur,
Và khi cha đến nơi, cha sẽ đặt trên mộ của con
Một bó hoa có ô-rô xanh cùng thạch thảo đang nở.

(Sóng Việt phỏng dịch nghĩa)

Cái chết của Léopoldine ảnh hưởng mạnh trên Victor Hugo đến độ ông bị ám ảnh vì cô, ông tự hỏi bây giờ Léopoldine ở đâu sau khi chết. Ông tìm kiếm cô qua khung cửa tối tăm của vịnh cửa, và ông cũng tìm kiếm cô ở ngoài cõi quan tài, với hy vọng cô thấy có một bóng người đi qua cõi quan tài đen mà ông tưởng tượng là được đóng lỏng lẻo, người đó chính là ông đã tìm đến bên cô trong bóng tối thiên thu.

“Dis, qu'as-tu fait pendant tout ce temps-là ? - Seigneur,
Qu'a-t-elle fait ? - Vois-tu la vie en vos demeures ?
A quelle horloge d'ombre as-tu compté les heures ?
As-tu sans bruit parfois poussé l'autre endormi ?
Et t'es-tu, m'attendant, réveillée à demi ?
T'es-tu, pâle, accoudée à l'obscur fenêtré
De l'infini, cherchant dans l'ombre à reconnaître
Un passant, à travers le noir cercueil mal joint,
Attentive, écoutant si tu n'entendais point
Quelqu'un marcher vers toi dans l'éternité sombre ?
Et t'es-tu recouchée ainsi qu'un mât qui sombre,
En disant : Qu'est-ce donc ? mon père ne vient pas !
Avez-vous tous les deux parlé de moi tout bas ?”

[“A celle qui est restée en France,” 393]

Một đoạn thơ khác ông kể về con gái chết là ông mất tất cả, ông đã chôn vùi cả ước mơ, cả hy vọng, cả tình yêu vào trong nấm mồ mà ông đào trong lòng ngực của ông:

“Qu'ai-je appris ? J'ai, pensif , tout saisi sans rien prendre ;
J'ai vu beaucoup de nuit et fait beaucoup de cendre.
Qui sommes-nous ? que veut dire ce mot : Toujours ?
J'ai tout enseveli, songes, espoirs, amours,
Dans la fosse que j'ai creusée en ma poitrine.
Qui donc a la science ? où donc est la doctrine ?
Oh ! que ne suis-je encor le rêveur d'autrefois,
Qui s'égarait dans l'herbe, et les prés, et les bois,
Qui marchait souriant, le soir, quand le ciel brille,
Tenant la main petite et blanche de sa fille,
Et qui, joyeux, laissant luire le firmament,
Laisant l'enfant parler, se sentait lentement
Emplir de cet azur et de cette innocence !”

[“A celle qui est restée en France,” 395]

Bộ *Les Contemplations* gồm 6 cuốn sách. Cuốn số 4 gồm 17 bài thơ làm riêng cho Léopoldine có đề tựa *Pauca meae* (vài câu thơ cho con gái tôi). Những bài đầu trong tập 4 ghi ngày làm 3 năm sau ngày con gái ông chết đuối với người chồng mới cưới cỡ 6 tháng. Sự mất mát Léopoldine là một sự mất mát quá lớn lao, nó ăn sâu vào suy nghĩ của V. Hugo làm ông suy tưởng về ý nghĩa của đời sống và tìm cách giải đáp bí ẩn của cái chết cùng thế giới vô hình. Tìm cách giải thích bí ẩn của cái chết có nghĩa là tìm lại được Léopoldine và giải đáp được thắc mắc về cái chết. Tuy Hugo đã không thành công trong việc nối kết được với thế giới vô hình, nhưng ông có lòng tin vào Thông linh học/Tâm linh học (Spiritualism). Hơn mười năm sau cái chết của Léopoldine, sách đã ghi lại là ông đã tham dự nhiều lần vào ngồi bàn cầu hồn, và đã có lần người gọi hồn đã gọi được hồn Leopoldine lên gặp ông. Tưởng cũng nhắc rằng Victor Hugo được Đạo Cao Đài ở Việt Nam tôn sùng như là một trong ba vị thánh mà họ thờ phụng (Tam Thánh: Sun Yat Sen /Tôn Dật Tiên, Victor Hugo, và Nguyễn Bình Khiêm).(7)

Bài thơ *L'Adieu* (và cả bài *Le Pont Mirabeau*) của Guillaume Apollinaire đã là đề tài bàn luận và làm tốn khá nhiều giấy bút cho những ai muốn phân tích và tìm hiểu thơ ông. Lý do vì Apollinaire làm thơ mà không hề bỏ dấu vào bài, thí dụ như dấu phẩy, dấu chấm, hay dấu ngoặc đôi (quotation-marks) tại mỗi câu thơ cần bỏ vào trong ngoặc đôi. Vì thế khi đọc bài thơ không dấu *L'Adieu* của ông, hai câu chót làm đọc giả phải phân vân không biết đó là do nhân vật với đại danh từ *Je* ở câu đầu vẫn tiếp tục nói hay là đó là lời trả lời của nhân vật thứ hai, được tạm thời bỏ trong ngoặc cho dễ hiểu như sau :

“*Odeur du temps brin de bruyère*

Et souviens-toi que je t'attends”

Nếu như hai câu này đã ở trong ngoặc đôi thì rõ ràng là câu trả lời của nhân vật thứ hai:

“*Mùi hương thời gian nhành hoa thạch thảo*

Và cha nhớ rằng con chờ đợi cha”.

(Với lý luận người chết chờ người còn sống xuống âm phủ với mình chứ người chết làm sao trở lại trần gian như ông đã than ở câu trên).

Lỗi làm thơ mang vào trong ngoặc đôi của Victor Hugo rất quen thuộc vì ông luôn đóng vai người cha hỏi hay nói rồi trả lời thay cho con như thể chính người con gái nói với ông.

Kết luận

Tóm lại, liệu bài thơ *L'Adieu* có thể xem như là do Guillaume Apollinaire cảm tác và tưởng niệm Victor Hugo một cách gián tiếp sau khi thăm nhà mồ của Léopoldine và đọc bộ sách *Les Contemplations* của Victor Hugo không?

Và nếu đúng như thế thì ba câu đầu của bài thơ *L'Adieu* có thể hiểu như là Apollinaire đã viết thay lời của V. Hugo để nói với con gái đã chết, và trong hai câu chót người con gái yêu của V. Hugo đã trả lời rằng cô mong muốn và chờ gặp lại cha cô ở thế giới vô hình? Hiểu như thế chúng ta sẽ không còn có thắc mắc cho câu chót trong nguyên tác “*Et souviens-toi que je t'attends*” và trong những bản dịch của nhà thơ Bùi Giáng.

L'Adieu

J'ai cueilli ce brin de bruyère

L'automne est morte souviens-t'en

Nous ne nous verrons plus sur terre

Odeur du temps brin de bruyère

Et souviens-toi que je t'attends

Guillaume Apollinaire

Và bài thơ mà Bùi Giáng dịch:
Ta đã hái nhành lá cây thạch thảo
Em nhớ cho, mùa thu đã chết rồi
Chúng ta sẽ không tao phùng được nữa
Mộng trùng lai không có ở trên đời
Hương thời gian mùi thạch thảo bốc hơi
Và nhớ nhé *ta* đợi chờ *em* đó ...
(Bùi Giáng dịch)

Có thể hiểu như sau:

Cha đã hái nhành lá cây thạch thảo
Con nhớ cho, mùa thu đã chết rồi
Chúng ta sẽ không tao phùng được nữa
Mộng trùng lai không có ở trên đời
Hương thời gian mùi thạch thảo bốc hơi
Và nhớ nhé *con* đợi chờ *cha* đó
(Sóng Việt thay đại danh từ)

Hoặc có thể vì Appollinaire biết rằng V. Hugo tin vào Thông linh học, và Hugo đã có lần được tiếp xúc với Leopoldine qua bàn cầu hồn, thì chúng ta cũng có thể cho rằng Apollinaire đã viết thay lời cho V. Hugo nói chờ hồn Leopoldine hiện về thế gian để gặp ông: “*Và con nhớ rằng cha chờ đợi con*”:

Odeur du temps brin de bruyère
Et souviens-toi que je t'attends
Mùi hương thời gian nhành cây thạch thảo
Và con nhớ rằng cha chờ đợi con.
(Sóng Việt dịch)

Cái khó khăn khi dịch một bài thơ Pháp ngữ sang Việt ngữ là những đại từ nhân xưng. Trong khi Pháp ngữ chỉ có một số chữ cho ngôi thứ nhất và thứ hai như *je, me, tu, te, toi, moi, vous, nous*, thì trong tiếng Việt đại từ nhân xưng rất phong phú; cách dùng những đại từ nhân xưng này như *anh, em, cô, chú, ông, bác, dì, dượng, tôi, con, cháu, mày, tao, v.v...* cho người đọc biết sự liên hệ thứ bậc, thái độ và tình cảm của những người giao tiếp với nhau. Khi dịch thơ nếu không hiểu biết rõ hoàn cảnh và thời điểm bài thơ được làm nên thì đôi khi sự sai lầm có thể xảy ra.

Bài thơ *L'Adieu* mà Bùi Giáng dịch có thể là do cố ý của Bùi Giáng để tạo thành một bài thơ tình cảm nói về sự chia lìa của đôi nhân tình dù ông biết bài thơ nguyên tác có ý nghĩa khác chẳng?

Và có thể nhờ do cố ý hay vô tình dịch như thế (dùng chữ *ta, em*, thay vì *cha, con*), mà bài thơ đã là nguồn cảm hứng cho nhạc sĩ sáng tác bản nhạc *Mùa Thu Chết*?

Không có Hoa Thạch Thảo thì làm sao có Lời Vĩnh Biệt,
Không có Lời Vĩnh Biệt thì làm sao có Mùa Thu Chết?

Hoa thạch thảo (bruyère) được nhiều thi sĩ mang vào thơ nhưng có thể nói rằng hoa thạch thảo đã được đời đời gắn liền với bài thơ *Demain, dès l'aube* của Victor Hugo và *L'Adieu* của

Guillaume Apollinaire (8).

*Có phải chẳng thu miền viễn đông,
Nơi có thạch thảo mọc ven sông,
Hoa chuông nho nhỏ vờn trong gió
Gợi nhớ thành sầu chầu mênh mông?*

Sóng Việt Đàm Giang
09 December 2009

Chú thích

Truy cập ngày 08 tháng 12, 2009 trên internet.

(1) Link có hình các loại hoa thạch thảo:

<http://images.google.com/images?q=hoa+th%E1%BA%A1ch+th%E1%BA%A3o&ndsp=18&svnum=10&hl=en&lr=&start=0&sa=N&filter=0>

(2) Link nói về ý nghĩa các loại hoa:

<http://www.buzzle.com/articles/flowers-meanings-list-of-flowers-and-their-meanings.html>

(3) Link nghe nhạc Mùa Thu Chết, Julie trình diễn:

<http://www.youtube.com/watch?v=wr5UbGGbrvg>

(Video Asia 10th Anniversary (c) Asia Productions 1993).

(4) Tiểu sử Apollinaire: http://en.wikipedia.org/wiki/Guillaume_Apollinaire.

(5) Mộ Guillaume Apollinaire .Nghĩa trang Père Lachaise, Paris. Pháp.

http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tombe_de_Guillaume_Apollinaire.JPG

(6) Arnaud Laster: *L'Adieu d'Apollinaire: Un hommage à Victor Hugo?*

(7) <http://groupugo.div.jussieu.fr/groupugo/88-12-17laster.htm>.

(8) Hình Victor Hugo (hình số 9) tại Tòa Thánh Tây Ninh, Việt-Nam:

<http://www-personal.usyd.edu.au/~cdao/books/thdcd/thdcdqktttncenter1.htm>

(9) Hoa thạch thảo trong thơ của Emily Brontë (Wuthering Heights/Đỉnh Gió Hú):

http://academic.brooklyn.cuny.edu/english/melani/novel_19c/wuthering/poetry.html

Tài liệu tham khảo

Arborea. (2009, December 8). Trong *Wikipedia: the free encyclopedia*. Truy cập December 8, 2009, từ http://en.wikipedia.org/wiki/Erica_arborea

Calluna. (2009, November 23). Trong *Wikipedia: the free encyclopedia*. Truy cập December 8,

2009, từ <http://en.wikipedia.org/wiki/Calluna>

Carnea. (2009, September 3). Trong *Wikipedia: the free encyclopedia*. Truy cập December 8, 2009, từ http://en.wikipedia.org/wiki/Erica_carnea

Cassiope Bell. (2009, July 28). Trong *Wikipedia: the free encyclopedia*. Truy cập December 8, 2009, từ <http://en.wikipedia.org/wiki/Cassiope>

Cinerea. (2009, July 24). Trong *Wikipedia: the free encyclopedia*. Truy cập December 8, 2009, từ http://en.wikipedia.org/wiki/Erica_cinerea

Dophei. (2009, December 25). Trong *Wikipedia: the free encyclopedia*. Truy cập December 8, 2009, từ <http://nl.wikipedia.org/wiki/Dophei>

Erica. (2009, November 19). Trong *Wikipedia: the free encyclopedia*. Truy cập December 8, 2009, từ <http://en.wikipedia.org/wiki/Erica>

Erica Mammosa. (2009, January). South African National Biodiversity Institute, South Africa. Truy cập December 8, 2009, từ <http://www.plantzafrica.com/plantefg/ericamammosa.htm>

Vagans. (2009, September 19). Trong *Wikipedia: the free encyclopedia*. Truy cập December 8, 2009, từ http://en.wikipedia.org/wiki/Erica_vagans